

PRZEGLĄD BADAŃ

Maciej Mróz

STAN I POTRZEBY BADAŃ NAD POLITYKĄ STOLICY APOSTOLSKIEJ WOBEK POLSKI, UKRAINY I ROSJI W LATACH 1917—1926

Do najbardziej kontrowersyjnych problemów we współczesnej historiografii należy niewątpliwie ocena polityki wschodniej Watykanu po pierwszej wojnie światowej. Nietrudno jednak zauważyć, iż rozbieżnym poglądom, formułowanym przez historyków zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie, towarzyszy fragmentaryczna baza źródłowa. Podstawowe materiały, znajdujące się w zbiorach watykańskich i archiwach radzieckich nie były, a często nie są nadal udostępniane szerokiemu gronu badaczy. Taki stan rzeczy zdecydował o tym, iż większość opracowań, poświęconych dyplomatycznej i konfesyjnej działalności Stolicy Apostolskiej w omawianym okresie, ma charakter polityczno-naukowy lub wręcz publicystyczny. Dodatkowym ujemnym impulsem do badań nad tą problematyką był zapoczątkowany zaraz po drugiej wojnie światowej i trwający w niektórych krajach aż po dzień dzisiejszy „nurt historii sterowanej i historyków pokornych”¹. Pomimo przedstawionych trudności polityka wschodnia Watykanu pozostaje nadal w sferze zainteresowań starszego, jak również młodego pokolenia badaczy.

Do chwili obecnej powstała tylko jedna praca, w której zachodnioniemiecki dziennikarz i publicysta H. J. Stehle podjął próbę syntetycznego ujęcia polityki wschodniej Stolicy Apostolskiej od rewolucji burżuazyjnej w Rosji aż po rok 1975². Książka doczekała się już kilku wznowień i została przetłumaczona m.in. na język angielski. Ma ona charakter polityczno-naukowy i oparta została głównie na mało znanych materiałach źródłowych, pochodzących z Bayerisches Geheimes Hauptstaatsarchiv oraz Hof-Staatsarchiv w Wiedniu, a także na dokumentach i odpisach przechowywanych w niektórych archiwach zakonnych w Rzymie.

W znacznym stopniu autor korzystał także z różnojęzycznej prasy, głównie włoskiej i niemieckiej. H. Stehle formułuje oryginalne i śmiałe oceny kontaktów Watykanu z Rosją, akcentując próby porozumienia kurii rzymskiej z rządem radzieckim i rolę nuncjuszy w Monachium i Warszawie na forpocztach katolicyzmu na wschodzie. Wiele miejsca w pracy zajmuje problematyka polska, a szczególnie pozycja i działalność polskiego katolickiego duchowieństwa w Rosji. Innym atutem książki jest osadzenie dyplomatycznych wysiłków Watykanu na wschodzie w realiach ówczesnych nurtów polityki europejskiej. Najlepszy jest chyba ten fragment, w którym H. Stehle analizuje działalność Stolicy Apostolskiej w okresie „kursu Rapallo”. Niestety, w wielu kwestiach opinie autora są mało przekonujące lub

¹ Sformułowanie zaczerpnięte z artykułu A. Juzwenki, *Historycy pokorni, historia sterowana*, zamieszczonego w „Tygodniku Solidarność” z 8 IX 1989, nr 15 (52).

² H. Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917—1975*, München—Zürich 1975.

zgoła błędne. Dotyczy to zwłaszcza charakterystyki koncepcji misyjnych kurii rzymskiej i roli w nich polskiego i ukraińskiego duchowieństwa. W niektórych rozdziałach odczuwa się również dziennikarski temperament autora oraz efektowne, ale mało udokumentowane źródłowo, hipotezy i opinie. Pomimo publicystycznego charakteru, praca wniosła niemały wkład w rozwój badań nad omawianą problematyką.

Największym zainteresowaniem historyków cieszy się nadal watykańska polityka wobec Rosji, przy czym najwięcej prac poświęcono okresowi bezpośrednio po rewolucji październikowej aż do końca wojny domowej. Obok kilkunastu monografii³ powstało kilkadziesiąt artykułów, podejmujących wiele zagadnień szczegółowych i wydano wiele prac przyczynkarskich. Wśród prac monograficznych na szczególną uwagę zasługuje niewątpliwie studium byłego księdza E. Wintera⁴ oraz wydana przed dwoma laty książka francuskiego historyka A. Wengera, poświęcona stosunkom rosyjsko-watykańskim i radziecko-watykańskim w latach 1900—1950⁵. Trzytomowa rozprawa E. Wintera była pierwszą po wojnie syntezą kontaktów radziecko-watykańskich od powstania państwa radzieckiego aż po wybuch drugiej wojny światowej. Pionierskie znaczenie książki wypływa przede wszystkim z bogatej bazy źródłowej oraz z dokonanych przez autora podstawowych ustaleń fakto-graficznych. Wschodnoniemieckiemu historykowi udało się przeprowadzić szeroko zakrojoną kwerendę w archiwach włoskich, radzieckich i niemieckich. Szczególnie cenne materiały pochodzą ze zbiorów watykańskiej Kongregacji ds. Kościoła Wschodniego oraz archiwów pońskiego i berlińskiego (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes). Wśród poruszonych przez autora problemów na pierwszy plan wysuwa się charakterystyka wysiłków Stolicy Apostolskiej, zmierzających do zapewnienia Kościołowi katolickiemu możliwości prowadzenia działalności duszpasterskiej i oświatowej wśród katolików w Rosji. E. Winter, wychodząc z pozycji metodologii marksistowskiej, poddaje ostrej krytyce dążenia Watykanu do rozciągnięcia „ideologicznego wpływu” na środkowo-wschodnią Europę⁶.

W podobnym tonie utrzymane są prace historyków radzieckich J. N. Marasza, F. J. Olegowicza oraz M. M. Szejnmana⁷, a także polskich K. Grzybowskiego i J. Jurkiewicza⁸.

Próbę nowego spojrzenia na stosunki rosyjsko-watykańskie i radziecko-watykańskie podjął wspomniany już francuski uczony A. Wenger. Podstawą źródłową tej interesującej rozprawy są materiały pochodzące z rzymskich zgromadzeń zakonnych oraz z archiwum Quai d'Orsay. Charakteryzując stosunki Watykanu z Rosją w latach 1917—1926, autor kładzie główny nacisk na genezę koncepcji misyjnych kurii rzymskiej na wschodzie oraz na próby odbudowy hierarchii katolickiej w

³ M. M. Szejnman, *Watykan między dwumja mirowymi wojnami*, Mińsk-Leningrad 1918; idem, *Ot Pięta IX do Pawła VI*, Mińsk 1979; J. Kraus, *Im Auftrag des Papstes in Russland*, Steyler Verlag 1970; W. de Vries, *Kirche und Staat in der Sowjetunion*, München 1959; H. Koch, *Kleine Schriften zur Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas*, Wiesbaden 1962; M. Mourian, *Der Vatikan und Sowjetunion*, München 1967.

⁴ E. Winter, *Die Sowjetunion und der Vatikan*, Berlin 1972.

⁵ A. Wenger, *Rome et Moscou 1900—1950*, Paris 1987.

⁶ E. Winter, *op. cit.*

⁷ F. J. Olegowicz, *Uniatskaja polityka Watikana w Zapadnoj Bielorusii w diowojennyje gody (1919—1939)*, Mińsk 1985; J. N. Marasz, *Politika Watikana i katolicheskoj cerkwi w Zapadnoj Bielorusii (1918—1939)*, Mińsk 1983 oraz prace wspomnianego M. M. Szejnmana.

⁸ K. Grzybowski, *Polityka Watykanu 1917—1929. Szkice z dziejów papieżstwa*, Warszawa 1961, s. 277—350; J. Jurkiewicz, *Nuncjatura Achillesa Ratti w Polsce*, Warszawa 1953; idem, *Watykan a Polska w okresie międzywojennym (1918—1939)*, Warszawa 1958.

Rosji. Przedstawienie kulisów nominacji watykańskich z 1926 roku zawiera również próbę oceny niepowodzeń dyplomacji papieskiej na tym terenie.

Ważną, aczkolwiek prawie zupełnie nieznaną, pozycją w badaniach nad watykańską koncepcją katolicyzacji Rosji, jest wydana w 1966 r. w Rzymie, obszerna i doskonale udokumentowana, praca diakona B. Burmana, poświęcona życiu i działalności egzarchy Kościoła katolickiego w Rosji Leonida Fiodorowa⁹. Rozprawa została oparta na unikalnych materiałach, pochodzących z lwowskiego archiwum greckokatolickiego metropolity Andrzeja Romana Szeptyckiego oraz na materiałach z wielu rzymskich dykasterii m.in. z Kongregacji ds. Kościoła Wschodniego i Kongregacji Propagandy Wiary. Lektura książki pozwala na gruntowną analizę kierunków polityki wschodniej Stolicy Apostolskiej, umożliwia także charakterystykę rzeczywistych jej twórców i animatorów. Szeroko cytowane materiały archiwalne (korespondencja, memoriały i studia kardynałów N. Mariniego, G. Tacciego, R. Merry del Vala, E. Tisseranta, biskupów M. d'Herbigny, Ch. Papadopolosa i innych) dają możliwość poznania mechanizmów działania kurii rzymskiej. Wśród starszych opracowań wypada wymienić pracę jezuita P. Mailleux, która nadal zachowuje dużą wartość¹⁰.

Znacznie mniejszym dorobkiem może poszczycić się historiografia w odniesieniu do watykańskiej polityki wobec Polski w latach 1917—1926. Większość prac, podejmujących rolę ziem polskich w watykańskiej koncepcji katolicyzacji Europy Środkowo-Wschodniej, powstała w latach pięćdziesiątych i nie spełniała wymogów stawianych dysertacjom naukowym. Obok fragmentarycznej bazy źródłowej (polscy historycy sięgali prawie wyłącznie do materiałów proveniencji państwowej oraz do prasy) jednostronna analiza procesów dziejowych spowodowała, iż ten obszar wiedzy historycznej należy do najmniej zbadanych w najnowszej historii Polski. W tej grupie jedynie studia W. Mysiaka przyniosły ustalenie niektórych kwestii faktograficznych¹¹. Zdecydowanie lepiej przedstawia się stan badań nad dziejami Kościoła katolickiego w Polsce w okresie międzywojennym. Opinię tę można rozciągnąć także na historię katolików obrządku greckiego i wschodniosłowiańskiego oraz na dzieje Kościoła prawosławnego w Drugiej Rzeczypospolitej¹².

Duże znaczenie w badaniach nad historią Kościoła katolickiego w Polsce i polityką Watykanu wobec II RP odegrała zorganizowana w 1975 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim sesja naukowa „Kościoła w Drugiej Rzeczypospolitej”¹³. Wytyczono na niej kierunkowy program badań, postulując m.in. potrzebę szerszych

⁹ Diaconus Basilius OSB (B. Burman), *Leonidas Fiodoroff, De vita et operibus enarratio*, Romae 1966.

¹⁰ P. Mailleux, *Exarch Leonid Fedorow. Bridge-builder between Rome and Moscow*, New York 1964.

¹¹ W. Mysiłek, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918—1939. Zarys historyczny*, Warszawa 1966; idem, *Polityka wschodnia Kościoła w Polsce w latach 1918—1921*, „Euhemer” 1975, nr 2, s. 17—37; idem, *Z problemów polityki wschodniej Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918—1939 (szkice)*, Warszawa 1967.

¹² O. Kupranec, *Prawosławna cerkiew w miżwojenni Polsce 1918—1939*, Rzym 1974; B. Spuler *Die orthodoxe Kirche in Polen*, Köln 1959; A. Switcz, *Prawosławna Cerkow w Polsce i jej autokefalia*, Buenos Aires 1959; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo i Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918—1939*, Warszawa 1986; eadem, *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918—1939*, „Euhemer” 1980, nr 1 (cz. 1) i nr 3 (cz. 2); eadem, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918—1927. Sytuacja prawna i konflikty wewnętrzne*, „Dzieje Najnowsze” 1976, nr 3; Ks. S. Zeleźniakowicz, *Historii Polskiego Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918—1939*, Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 1978—1984 i inne.

¹³ *Kościół w II Rzeczypospolitej*, pod red. ks. Z. Zielińskiego i ks. S. Wilka, Lublin 1981.

studiów nad problemami Kościołów mniejszości wyznaniowych, pozycją prawną oraz stosunkami państwo—Kościoł, Polska—Watykan. Spośród wygłoszonych referatów na podkreślenie zasługuje wystąpienie ks. B. Kumora, który podsumował wyniki swoich wieloletnich badań nad zmianami w podziale terytorialnym metropolii i diecezji w Polsce. Na sesji wiele uwagi poświęcono konkordatowi z 1925 r., ale dopiero praca opublikowana przez J. Wisłockiego⁴⁴ poszerzyła dotychczasowy stan wiedzy o pozycji Kościoła katolickiego w Polsce. Autor przeprowadził analizę zagadnień prawno-politycznych związanych z zawarciem i wykonaniem konkordatu, podkreślając jego znaczenie w polityce rządu wobec mniejszości narodowych. Do analizy niektórych postanowień konkordatu powrócił ostatnio M. Mróz, wskazując zarówno na znaczenie konkordatu w polityce wschodniej Kościoła katolickiego w Polsce, jak również na stanowisko episkopatu wobec rządowego programu polonizacji kresów wschodnich⁴⁵.

Przedstawiona charakterystyka dorobku historiografii, zwłaszcza polskiej, przekonuje o konieczności ponownego podjęcia badań nad wieloma zagadnieniami, dotyczącymi roli Polski w polityce wschodniej Watykanu w omawianym okresie. Pewne nadzieje można wiązać z możliwością szerszego niż dotychczas udostępniania historykom z Polski materiałów archiwalnych w Rzymie i Związku Radzieckim.

Badania nad stanowiskiem Stolicy Apostolskiej wobec koncepcji budowy niepodległego państwa ukraińskiego i roli Ukrainy w watykańskiej polityce wschodniej prowadzone są w dwóch głównych ośrodkach. Obok historyków radzieckich dużą aktywność w ostatnich latach przejawia emigracyjna historiografia ukraińska. Studia badaczy radzieckich⁴⁶, do których dołączył ostatnio E. Prus, pisane były zazwyczaj z pozycji antyklerykalnych i antyukraińskich, często do celów bieżącej propagandy, dlatego też, poza nielicznymi wyjątkami, wartość ich w badaniach nad omawianą problematyką jest znikoma.

Bogatszy i mniej jednostronny charakter mają prace historyków ukraińskich, przebywających na emigracji. Do nurtu hagiograficznego zaliczyć wypada niewątpliwie studia I. Hryniucha, J. Nahajewskiego, I. Sachockiego, G. Prokoptschuka i innych⁴⁷. Znacznie bardziej wyważone oceny i opinie formułują B. R. Bociurkiw, I. Muzyczka, I. Nazarko, W. Weryha, a zwłaszcza I. Choma⁴⁸. Praca tego ostatniego oparta na archiwaliach rzymskich dykasterii i Zgromadzenia Najświętszego Serca

⁴⁴ J. Wisłocki, *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawno-polityczne*, Poznań 1977.

⁴⁵ M. Mróz, *Rola konkordatu w polityce wschodniej Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 1988, nr 2, s. 101—113.

⁴⁶ Przykładowo S. T. Danylenko, *Dorohoju hańby i zrazy. Istoryczna chrónika*, Kijów 1970; W. Dobryczew, *U tini swiatioho Jura*, Lwów 1968; E. Prus, *Władyka świętojurski, Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865—1944)*, Warszawa 1985.

⁴⁷ I. Hryniuch, *Stuha Bożyj — Błahowistnyk Jednosti*, München 1961; J. Nahajewskij, *Katolycka Cerkwa w mynutomu i suczastnomu Ukrainy*, Filadelfia 1950; I. Sachockyj, *Szczo dała hreko-katolycka Cerkwa i duchowenstwo ukrajin-skomu narodowi*, Filadelfia 1951; G. Prokoptschuk, *Der Metropolit. Leben und Wirken des grossen Förderers der Kirchenunion Graf Andreas Szeptyckij*, München 1955.

⁴⁸ B. R. Bociurkiw, *The Uniate Church in the Soviet Ukraine: A Case Study in Soviet Church Policy*, Harvard University Ukrainian Fund, 1984, s. 89—113; I. Muzyczka, *Ekumeniczna Dijałnist mitropolita A. Szeptyckogo w Rosji w 1914—1917 rokach*, Bohoslovja 47 (1983), s. 3—39; I. Nazarko, *Akcija mitropolita A. Szeptyckogo na pieriedoni risziennja Radi Ambasadoriw 1923 r.*, *Analecta Ordinis S. Basillii Magni* 1960 (Series II, Sectio II, Vol. III/IX) Fasc. 3—4, s. 449—453; V. Weryha, *Konfiskacija cierkownich cinnostiej w Ukraini w 1922 r.*, Bohoslovja 51/1987, s. 37—92; I. Choma, *Apostolskij Priestiř i Ukraina 1919—1922*, Rzym 1987.

Pana Jezusa zawiera kilkadziesiąt w całości przytoczonych dokumentów, nie wprowadzanych dotychczas do obiegu naukowego. Zainteresowania badawcze I. Chomy koncentrują się wokół okoliczności powstania i funkcjonowania Ukraińskiego Przedstawicielstwa Dyplomatycznego przy Stolicy Apostolskiej. Autor broni opinii o prawnomiędzynarodowym charakterze działalności misji ukraińskiej w Rzymie. Druga część tej interesującej książki poświęcona jest działalności papieskiego wizytatora Ukrainy Ojca G. Genocchiego, w której I. Choma w przekonujący sposób rozstrzyga spór wokół charakteru misji papieskiego wizytatora. Informacje na temat przedstawicielstwa Ukraińskiej Republiki Ludowej przy Watykanie możemy znaleźć także w ogłoszonym przed laty artykule L. Hassa¹⁹.

Lepiej znanym obszarem wiedzy historycznej są dzieje Kościoła greckokatolickiego w omawianym okresie²⁰. Zwłaszcza postać metropolity Andrzeja R. Szeptyckiego doczekała się już kilku odrębnych monografii²¹, które jednak nie przyniosły odpowiedzi na wiele zasadniczych kwestii. Najbardziej chyba kontrowersyjnym problemem pozostaje ocena działalności unijnej metropolity A. Szeptyckiego w Rosji. Kolejnym zagadnieniem wymagającym dalszych badań jest zakres poparcia kurii rzymskiej dla realizacji planów metropolity na wschodzie. Wśród spraw związanych z kwestią polską nie do końca wydaje się być wyjaśniona postawa metropolity A. Szeptyckiego i duchowieństwa greckokatolickiego w czasie wojny polsko-ukraińskiej 1918/1919 r. oraz rola Watykanu w próbach politycznego rozwiązania sporu polsko-ukraińskiego

Przeгляд drobku historiografii w odniesieniu do roli Ukrainy i Kościoła greckokatolickiego w realizacji watykańskiego programu unijnego skłania do refleksji, iż o ile dzieje tego ostatniego są stosunkowo dobrze zbadane, o tyle polityczne zaangażowanie Stolicy Apostolskiej po stronie różnych form państwowości ukraińskiej pozostaje nadal w kręgu hipotez i fragmentarycznych studiów. Bez gruntownej analizy stanowiska Watykanu wobec tej kwestii dalszy postęp w badaniach nie jest możliwy. Dodatkową przeszkodą są niewątpliwie wciąż aktualne polityczne implikacje tego zagadnienia.

Przedstawiona w niniejszym szkicu ogólna charakterystyka stanu badań nad polityką Stolicy Apostolskiej wobec Rosji, Polski i Ukrainy w latach 1917–1926 wskazuje na istnienie poważnych luk; wiele zasadniczych problemów nie zostało dotąd w ogóle podjętych. Możliwość ich poznania wiąże się przede wszystkim z poszukiwaniami w archiwach watykańskich i innych archiwach centralnych instytucji kościelnych w Rzymie²². Tajne Archiwum Watykańskie udostępnia zbiory w zasadzie tylko do końca pontyfikatu Benedykta XV, tzn. do lutego 1922 r. Przepisy te dotyczą jednak głównie archiwum Sekretariatu Stanu oraz archiwum Historycznego Sekretariatu do spraw Publicznych Kościoła. Niektóre nuncjatury są już w całości opracowane i zgromadzone w nich dokumenty sięgają nawet po schy-

¹⁹ L. Hass, *W trójkącie Ukraina — Watykan — Polska w latach 1919—1920*, „Dzieje Najnowsze”, 1980, z. 1, s. 11—22. Z wcześniejszych prac: R. Jakemczuk, *L'Ukraine sur le plan des relations diplomatiques: „L'Ukraine dans le cadre de l'Est Européen”*, Louvain—Paris 1957.

²⁰ H. Koch, *Die unite Kirche in Polen*, Köln 1959; J. Ataman, *Kościół unicki w Polsce w okresie międzywojennym*, Przemyśl 1967; G. Fedoriv, *History of the Church in Ukraine*, Toronto 1983.

²¹ C. Korolewski, *Metropolit Andre Szeptyckij 1865—1944*, Rzym 1964; J. Peters, *Metropolit Andreas. Mensch-Exarch-Patriarch*, München 1987 oraz wcześniej wspomniane prace.

²² Zimą 1989 roku przebywałem na stypendium habilitacyjnym w Rzymie, ufundowanym z inicjatywy KUL przez Centro Incontri e Studi Europei. Pragnę w tym miejscu jeszcze raz serdecznie podziękować Pani Wandzie Gawrońskiej za zainteresowanie i opiekę w Rzymie.

lek okresu międzywojennego. Niestety, nie ma wśród nich nuncjatury warszawskiej, której zawartość udostępniana jest jedynie do końca misji Achillesa Rattiego w Polsce. Pomimo takiego stanu, zasoby Tajnego Archiwum Watykańskiego (Archivio Segreto Vaticano) zawierają cenne dokumenty, które znajdują się w następujących zespołach: Nunziatura Varsavia, Archivio di Mons. Ratti 1918—1922, Archivio della Segreteria di Stato oraz Archivio Storico del Consiglio per gli Affari Pubblici della chiesa 1916—1919. Wśród najważniejszych zgromadzonych tam dokumentów należy wymienić: raporty nuncjusza A. Rattiego dla Sekretariatu Stanu, materiały i studia, dla różnych dykasterii rzymskich, m.in. dla Kongregacji ds. Kościoła Wschodniego, korespondencję z rządem polskim, sowieckim i zachodnioukraińskim, korespondencję z episkopatem katolickim z Polski i Rosji, instrukcje Sekretariatu Stanu dla A. Rattiego, materiały dotyczące wojny polsko-ukraińskiej i polsko-radzieckiej wraz z bogatą dokumentacją fotograficzną.

Drugim ważnym archiwum rzymskim, gromadzącym materiały archiwalne, pozwalające na próbę odtworzenia głównych kierunków polityki wschodniej Stolicy Apostolskiej, są niewątpliwie zbiory Rzymskiego Archiwum Towarzystwa Jezusowego (Archivio Romanorum Societatis Jesu). Doniosła rola Towarzystwa Jezusowego w realizacji watykańskiego programu unijnego na wschodzie obrosła już legendą. Z tego też powodu szczególnie ważne wydaje się być zbadanie udziału jezuitów w przygotowywaniu i we współtworzeniu tego programu. Nieprzeciętną postacią był zwłaszcza generał Władysław Ledóchowski, rzeczywisty autor wielu podejmowanych przez Watykan inicjatyw na wschodzie. W czasie drugiej wojny światowej w obawie przed zajęciem Watykanu przez wojska niemieckie generał miał polecić spalenie części archiwaliów. Informacja ta nie została nigdy oficjalnie potwierdzona ani zdementowana przez przełożonych Towarzystwa. Wśród znajdujących się w archiwum materiałów na pierwszy plan wysuwają się zespoły: Gallicia 1909—1917 oraz Polonia 1917—1922, w których szczególnie cennym materiałem źródłowym jest korespondencja prowincjałów Mycielskiego, Haducha i Sopucha z generałem W. Ledóchowskim, raporty dotyczące położenia Kościoła i katolików w Rosji i na ziemiach polskich w latach 1905—1921, korespondencja metropolity A. Szeptyckiego z generałem W. Ledóchowskim, memoriały i studia w sprawie unii Kościołów, wyniki z prasy polskiej, rosyjskiej, włoskiej, niemieckiej.

Wśród innych centralnych archiwów instytucji kościelnych w Rzymie na uwagę zasługują również zbiory Generalnego Archiwum Kongregacji Propagandy Wiary (Archivio Generale della Congregazione de Propaganda Fide) oraz materiały znajdujące się w czasowym posiadaniu Kongregacji ds. Świętych (Congregazione per le Cause Dei Santi) w związku z procesami beatyfikacyjnymi arcybiskupa J. Cieplaka i J. Bilczewskiego oraz biskupa Z. Łozińskiego. Archiwum Kongregacji Propagandy Wiary udostępnia materiały archiwalne jedynie do I wojny światowej. W zespole Russia 1904—1908 znajdują się interesujące raporty i studia, dotyczące Kościoła katolickiego na ziemiach polskich i w Rosji. Wspomniane raporty zostały sporządzone na podstawie nieoficjalnych podróży wysłanników papieskich, głównie jezuitów, po imperium rosyjskim. Stanowią one cenny materiał źródłowy, który można łączyć przy charakterystyce genezy programu unijnego Stolicy Apostolskiej na wschodzie.

W Kongregacji ds. Świętych znajdują się wypisy i fotokopie z Archiwum Watykańskiego oraz inne dokumenty związane z życiem i działalnością wspomnianych biskupów. Szczególną wartość poznawczą posiadają raporty nuncjusza W. Lauriego 1922—1925, korespondencja episkopatu katolickiego i unickiego z Polski i Rosji z Sekretariatem Stanu i różnymi dykasteriami kurii rzymskiej, korespondencja nuncjatury z rządem polskim, korespondencja dyplomatyczna Stolicy Apostolskiej

z rządem sowieckim i zachodnioukraińskim 1917—1923, materiały związane z procesem i uwolnieniem arcybiskupa Edwarda Roppa, sprawy Kościoła i katolików obrządku wschodniego w Polsce i w Rosji, dokumenty dotyczące działalności unijnej metropolity A. Szeptyckiego w Rosji, wycinki prasowe z czasopism polskich, niemieckich, angielskich, francuskich i włoskich.

Wśród innych archiwów centralnych instytucji kościelnych w Rzymie poważne znaczenie mają niewątpliwie zbiory Kongregacji Kościołów Wschodnich, które nie są nadal udostępniane historykom.

Obok archiwów rzymskich w badaniach nad poruszoną problematyką wiele nowego może wnieść kwerenda w archiwach radzieckich. Dotyczy to przede wszystkim oceny polityki władz radzieckich wobec Kościoła i katolików w Rosji oraz podejmowanych przez Watykan prób porozumienia z rewolucyjną Rosją. Nowa sytuacja polityczna w Związku Radzieckim sprawiła, iż od niedawna zbiory Centralno-Państwowego Archiwum Rewolucji Październikowej w Moskwie są już częściowo udostępniane historykom. Duże nadzieje wiąże się zwłaszcza z materiałami, zgromadzonymi w zespole radzieckiego urzędu ds. wyznań. Odmienne sytuacja panuje w archiwum radzieckiego MSZ w Moskwie, które nadal nie udziela zezwoleń na korzystanie ze zbiorów.

Kończąc charakterystykę zasobów archiwalnych nie można pominąć archiwów krajowych. Obok wszechstronnie wykorzystywanego Archiwum Akt Nowych w Warszawie (zespoły: MWRiOP, MSZ, MSW), Centralnego Archiwum KC PZPR (zespoły Urzędów Wojewódzkich) oraz Archiwów Państwowych w Lublinie, Przemysłu i Białymstoku, nadal aktualny pozostaje postulat szerszego niż dotychczas uwzględniania w badaniach materiałów proveniencji kościelnej. Dotyczy to w równym stopniu zarówno archiwów diecezjalnych, jak i zakonnych. Szczególnie wartościowe materiały archiwalne, dotyczące polityki wschodniej Stolicy Apostolskiej i polskitgo episkopatu, przechowywane są w archiwach diecezjalnych w Siedlcach, Lublinie, Przemysłu oraz metropolitalnych w Lubaczowie i Białymstoku. Wiele dokumentów, traktujących o polityce ogólnokościelnej w latach 1917—1926, można znaleźć również w archiwach prymasowskich w Gnieźnie i Poznaniu. Pomimo to, iż niektóre archiwa kościelne są nieuporządkowane (Archiwum Archidiecezjalne Lwowskie w Lubaczowie) lub ich zbiory mają charakter szczątkowy (Archiwum Metropolitalne w Warszawie i Archiwum Diecezjalne Pińskie w Drohiczynie n. Bugiem) zgromadzone w nich materiały pozwalają na znacznie pełniejszą niż dotychczas analizę roli Polski i polskiego Kościoła w realizacji watykańskiego programu misyjnego i unijnego na wschodzie. Na podstawie wspomnianych archiwaliów można już dziś sformułować tezę o poważnym znaczeniu Kościoła w Polsce, zarówno w wypracowaniu, jak również w praktycznej realizacji wielu rzymskich inicjatyw unijnych. Wiele ówczesnych koncepcji unijnych (birytualizm, neunia) było współtworzonych przy czynnym udziale polskiego duchowieństwa. W związku z podkreślanym już wielokrotnie doniosłym wkładem jezuitów w pracę nad jednością Kościołów nowe spojrzenie na wiele istotnych kwestii może przynieść kwerenda w archiwach obu polskich prowincji Towarzystwa Jezusowego.

Badania nad polityką Stolicy Apostolskiej wobec Rosji, Polski i Ukrainy w latach 1917—1926 powinny podążać w dwóch głównych kierunkach: 1) polityczno-dyplomatycznym, 2) konfesyjno-misyjnym.

W pierwszej grupie zagadnień swoistymi białymi plamami pozostają stosunki watykańsko-radzieckie oraz stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych. Dalszych poważnych studiów wymagają także niektóre kwestie szczegółowe, np. następstwa liberalizacji polityki kościelnej w okresie

Rządu Tymczasowego, misja charytatywna ojca Walsha, geneza konsekracji biskupów katolickich w Rosji w 1926 r., czy też projekty erygowania katolickich diecezji na Radzieckiej Białorusi. Wśród spraw polsko-ukraińskich dotychczas nie w pełni wyjaśniony pozostaje spór wokół misji wschodniej, działalność Kościoła łacińskiego i unickiego w czasie wojny polsko-ukraińskiej, jak również wciąż kontrowersyjny problem pełnomocnictw papieskich metropolity A. Szeptyckiego w sprawie unii w Polsce i w Rosji. O ile jednak polityczno-dyplomatyczna działalność Stolicy Apostolskiej w środkowo-wschodniej Europie ma już, aczkolwiek niepełną, literaturę, o tyle problematyka misyjna, a zwłaszcza unijna jest stosunkowo najmniej zbadana. Ten stan rzeczy wiąże się zarówno z poważnym stopniem trudności tych badań, jak również z pomijaniem głównego przeciw nurtu watykańskiej aktywności na wschodzie, zwłaszcza w Rosji i na Ukrainie.

Dalsze badania nad polityką Stolicy Apostolskiej wobec Polski, Ukrainy i Rosji po pierwszej wojnie światowej powinny nie tylko rzucić nowe światło na wiele papieskich inicjatyw na tym terenie, ale również stanowić poważny wkład w poznanie najnowszej historii tej części Europy.